

Окремі питання спадкування

Ю. Н. Бабаєва

провідний спеціаліст відділу методично-правового забезпечення Управління нотаріату та фінансового моніторингу юридичних послуг Департаменту нотаріату, банкрутства та функціонування центрального засвідчувального органу Міністерства юстиції України

«Nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest» – «Не може бути спадкування в одній частині майна за заповітом, а в іншій – за законом» – принцип Римського права

Усе в житті має свій початок та кінець, усі життєві процеси є невідворотними – як тривіально б це не звучало. Питання «спадщини», «спадкового права» завжди було, існує і залишатиметься актуальним, як для громадянина, суспільства, так і держави загалом, оскільки воно, так чи інакше, зачіпає інтереси кожного.

Саме явище, як «спадкування», що проникло у все наше сучасне спадкове право, бере початок з римського права, яке надало йому визначення. Українське спадкове право, щоб стати таким, яким воно є на сьогодні, пройшло тривалий процес історичного розвитку, але основні риси залишилися від римського спадкового права.

Спадкове право можна вважати інститутом цивільного права України, оскільки воно має всі його ознаки, а саме – це система пов'язаних між собою цивільно-правових норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин (встановлюють порядок переходу прав та обов'язків померлої особи за правом спадкування).

На законодавчому рівні питання спадкування врегульоване Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) (Книга

шоста), також Законом України «Про нотаріат», крім того, у судовій практиці застосовується Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» та іншими нормативно-правовими актами.

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦК України).

Спадкодавець – це фізична особа, права та обов'язки якої після смерті переходять до інших осіб.

Спадкоємці – це особи, що набувають право на спадщину (особи, які є живими на момент відкриття спадщини, особи, що були зачаті за життя спадкодавця і народилися після відкриття спадщини, а також юридичні особи та держава).

Право спадкування тісно пов'язане з правом власності, оскільки спадкування є одним із засобів набуття права власності. До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Цивільний кодекс дозволяє успадковувати майже всі права і обов'язки, які мав спадкодавець (померла людина) на момент відкриття спадку.

Наприклад, успадкувати можна різні речі: нерухомість, автотранспорт, право власності на земельну ділянку, право на вклади в банку, право на отримання страхових виплат, право на відшкодування збитків, морального збитку і оплату неустойки, зобов'язання відшкодування збитку, який був нанесений спадкодавцем, і багато що інше.

Проте існують виключення при спадкоємстві. Не можна успадкувати права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, особисті немайнові права; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях

громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; (це не стосується таких виплат, налічених спадкодавцеві, але не отриманих їм за життя, – вони передаються членам його сім'ї, а у разі відсутності таких – включаються в спадок); права та обов'язки особи як кредитора або боржника. В останніх двох випадках при певних обставинах спадкоємство можливе, але не завжди.

Чинним законодавством України передбачено два види спадкування: 1) спадкування за заповітом, 2) спадкування за законом.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Спадкування за заповітом відбувається у випадку, якщо померлою особою до смерті було складено заповіт і він є дійсним. У разі його відсутності відбувається спадкування за законом.

Але спадкування за заповітом є темою обговорення іншої статті, хотілося більш детально зупинитися на спадкуванні за законом.

Спадкування за законом має місце в таких випадках:

- відсутності заповіту;
- визнання заповіту недійсним;
- смерті спадкоємців, вказаних у заповіті до відкриття спадщини або їх відмови від прийняття спадщини;
- заповідачем скасовано раніше складений заповіт і не залишено нового;
- заповіт у судовому порядку визнано недійсним;
- у разі, якщо заповітом не охоплено усього майна, що належало спадкодавцю.

При вирішенні питання, хто є спадкоємцями за законом, враховуються такі юридичні факти, як: родинні стосунки

(кровна спорідненість), шлюбні відносини, усиновлення (удочеріння), перебування на утриманні спадкодавця.

Спадкоємці за законом одержують право на спадкування почергово. Новелою ЦК України 2004 р. є збільшення кількості черг спадкоємців за законом до п'яти, порівняно з Цивільним кодексом УРСР 1964 р., де було лише дві черги спадкоємців.

Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі:

- відсутності спадкоємців попередньої черги,
- усунення їх від права на спадкування,
- неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

Крім того, законодавством встановлено, що черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. А також фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

До першої черги на спадкування за законом відносяться діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки. Необхідно, зазначити, що до спадкоємців належать також діти, народжені у не-

зареєстрованому шлюбі, але якщо батько добровільно визнав своє батьківство, або воно визнано у судовому порядку. Крім того, до дітей спадкодавця прирівняні усиновлені діти (у разі, якщо усиновлення було оформлене належним чином рішенням органів опіки та піклування). Ці діти користуються такими ж правами, як і діти, народжені в укладеному шлюбі.

У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

Крім того, до цієї черги можуть бути віднесені спадкоємці, якщо за рішенням суду між усиновленим та його бабою, дідом, братом та сестрою за походженням збережено правовий зв'язок.

До третьої черги на право на спадкування за законом відносяться лише рідні дядько та тітка спадкодавця.

У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

Відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України, сім'єю складають особи, що спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Проте важко не погодитись з тими науковцями, які вважають, що відсутність законодавчого закріплення поняття «членів сім'ї» є наслідком нерозуміння, хто відноситься до кола спадкоємців четвертої черги за законом. Це в свою чергу провокує появу судових розглядів за позовами сторонніх осіб «спадкоємцями», що наполягатимуть визнати їх членами сім'ї в судовому порядку.

У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня спорід-

нення. Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

«Ступінь споріднення», тобто кількість народжень, що пов'язують між собою двох осіб, які перебувають у родинних зв'язках.

До родичів четвертого ступеня споріднення належать діти рідних племінників та племінниць спадкодавця (двоюрідні онуки та онучки) і рідні брати та сестри його діда та баби (двоюрідні дід та баба).

До родичі п'ятого ступеня споріднення – діти його двоюрідних онуків і онучок (двоюрідні правнуки та правнучки), діти його двоюрідних братів та сестер (двоюрідні племінниці та племінники), діти його двоюрідних дідів та бабок (двоюрідні дядьки та тітки).

Родичі шостого ступеня споріднення це – діти його двоюрідних правнуків та правнучок (двоюрідні праправнуки та праправнучки), діти його двоюрідних племінників та племінниць (троюрідні онуки та онучки), діти його двоюрідних дядьків та тіток (троюрідні брати та сестри).

У п'яту чергу право на спадкування мають родичі четвертого – шостого ступеня споріднення, якщо відсутні спадкоємці перших чотирьох черг (родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення).

Крім того, у п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Новелою ЦК України 2004 року є також збільшення числа тих осіб, які мо-

жуть стати власником спадкового майна за правом представлення.

До кола осіб, що стають спадкоємцями за правом представлення, відносяться: внуки, правнуки, прабаба, прадід, племінники, двоюрідні брати та сестри спадкодавця.

Спадкування за правом представлення відбувається у разі, якщо на час відкриття спадщини не залишилось в живих відповідного родича (вищезгаданих осіб), що повинен бути власником частини спадкового майна, яка належала йому за законом.

Статтею 1266 ЦК України передбачений процес спадкування за правом представлення, а саме:

- внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини; – двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини. Якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними порівну. При спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення.

Також необхідно відмітити розмір частки у спадщині спадкоємців за законом.

За загальним правилом, частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними.

Проте є випадки, коли спадкоємці за усною угодою між собою можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них, якщо це стосується рухомого майна.

Також спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Як уже згадувалось, усі явища, описані в даній статті, врегульовані діючим Цивільним кодексом України 2004 р. і при вирішенні будь-яких питань, стосовно спадщини, що виникають після набрання ним чинності, не буде проблеми у виборі норм права.

Однак на практиці виникають деякі питання, а саме, що робити, якщо спадкодавець помер у 2001 р. або у 2003 р. (до набрання ЦК України 2004 р. чинності)? Яке законодавство застосовувати?

Відповідно до пунктів 1 та 4 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України 2004 р., цей Кодекс набрав чинності

з 1 січня 2004 р. і застосовується до цивільних відносин, що виникли після набрання ним чинності. До правовідносин, що виникли до набрання чинності ЦК України 2004 р., застосовуються норми Цивільного кодексу УРСР 1963 р.

У деяких випадках відповідно до пункту 5 положень ЦК України 2004 року, правила книги шостої, даного Кодексу, застосовуються також до спадщини, яка відкрилася, але не була прийнята ніким із спадкоємців до набрання ним чинності.

Підсумовуючи, хочеться зазначити, що українське законодавство у своєму розвитку з питань спадкового права, крок за кроком стає більш досконалим, справедливим та ефективним, хоча містить прогалини та колізії, над якими потрібно ще працювати. Наше життя також недосконале, та воно продовжується, і необхідно його прожити так, щоб залишити після себе гарну спадщину не лише матеріальну, а й духовну.